

המיקום ה"גאוגרפי" של יעדו של אלכסנדר מתואר תוך שימוש במילים "קציא" ו"חשך". השם "קציא" קרוב כמובן למילה "קץ" (בהוראת "סוף"), וזו האחרונה עשויה לבוא במשמעות של "מוות", בהיות המוות קץ החיים. כמו כן, אף המילה "חושך" עשויה לבוא במשמעות של "מוות", כמצוי במקרא (למשל, ההקבלות בין חושך וצלמוות, בכתובים כמו "העם ההולכים בחושך ראו אור גדול, יושבי בארץ צלמנות אור נגה עליהם" – ישעיה ט א). ואם המשמעות הסמלית המשותפת למילים "קציא" ו"חושך" עשויה להיות המוות, אזי נפתח בכך פתח לאפשרות לפרש כי מסעו ה"גאוגרפי" של אלכסנדר לקציא שבהרי החושך הוא מטאפורה למסע פנימי, המתחולל – לדעת המספר – במחשבותיו של אלכסנדר. אלכסנדר – כך מתאר לעצמו המספר – מהרהר בעתיד לקרות לכל אדם, בין אם עבד עלוב הוא ובין אם הוא מלך גאה: הוא מהרהר במוות. המספר, הנושא בליבו ובתודעתו את עולם הערכים של התורה, מוצא את עצמו בעמדה של אופטימיות עמוקה. מעמדה זו הוא מתבונן על אנשי הרשע של מלכות יוון, והוא ממאן לקבל שאין לאנשים אלה אף קורטוב של טוב. לדעת המספר, לפחות המפגש עם המוות, המאפס את ערך הישגי האדם האנוכיים, אמור לעורר בקרב בעלי הרשע היווניים איזו שהיא הכרה ביקורתית ביחס להנהגת הרוע שלהם. ברמת המשל, בסיפור, אלכסנדר הולך לקציא שבהרי החשך, על מנת לראות כיצד הם דנים. ברמת הנמשל, המושבה על אודות המוות (= ההליכה לקציא) מביאה את אלכסנדר לבחון את דרכיו שלו עצמו (= החקירה "כיצד דנים שם"), ולהעריך כיצד נראית הנהגתו שלו לאור הערכים הניבטים אליו הרחק מעולמו ההווה, מבעד לחלון המוות.

הנחת קיומם של מעין "הרהורי תשובה" בליבו של אלכסנדר, מבטאת אופטימיות עמוקה של המספר, אך בסיפור עצמו נמצא סימן כי אופטימיות זו זהירה היא ומסויגת. המפגש הראשון בין אלכסנדר ובין בני קציא טעון במתת, אשר מקורו וביטוי הוא בדברי ההסתייגות של אלכסנדר מהמתנה שניתנה לו. על פי דרכנו בפירוש המטאפורי של מסעו של אלכסנדר, ועל פי הצעתנו לעיל לפרש כי המתנה מבטאת ביקורת על הנהגותיו של אלכסנדר, נוכל להציע כי הסתייגותו של אלכסנדר מהמתנה עשויה לשקף הסתייגות פנימית שלו מהרעיון אשר המתנה אמורה להביע, היינו, מניצני הביקורת שלו על עצמו. בכך מבטא הסיפור מתיחות פנימית במחשבותיו של אלכסנדר, מעין "מלחמת כוחות" המתחוללת בקרבו, בין מגמת "הרהורי התשובה" ובין המגמה להמשיך בהנהגותיו כמלך עריץ. המספר, שהעו לשער את דבר קיומם של מעין "הרהורי תשובה" בליבו של המלך העריץ, נזהר מאשליות, והוא מודע היטב למנגנוני ה"הגנה" ולמחסומים המונעים מאלכסנדר (ומכל אדם) לשנות את דרכיו ואת מעלליו.

4. אלעזר איש בירתא (תענית כד ע"א) – התרגום מארמית

בספרות אגדה א' (תשס"ב), עמ' 16-17, מובא גם המקור בארמית, וגם ספרות נבחרת.

1 אַלְעֶזֶר אִישׁ בִּירְתָא, בְּאִשְׁרֵי הָיוּ רוּאִים אוֹתוֹ נִבְאֵי צְדָקָה הָיוּ בּוֹרְחִים מִפְּנֵוֹ,

לְפִי שְׂכָל מַה שְׁהִיָּה אֲצִלוּ הָיָה גוֹתֵן לָהֶם.

יּוֹם אֶחָד הָיָה הוֹלֵךְ לְשׁוּק לְקַנּוֹת גְּדוּנָיָה לְבָתוֹ.

רְאוּהוּ נִבְאֵי צְדָקָה, בְּרַחוּ מִפְּנֵוֹ.

5 הַלֵּךְ וְרִץ אַחֲרֵיהֶם.

אָמַר לָהֶם: מִלְּשִׁיבַע אֲנִי אֶחֶכֶם – בְּמַה אַתֶּם עֲסוּקִים?

אָמְרוּ לוֹ: בִּיתוֹס וַיְחוּמָה.

אָמַר לָהֶם: הַעֲבוּדְהוּ שְׁהֵן קוֹרְמִים לְבָתוֹ.

לָקַח כָּל שְׁתֵּיהֶן אִתּוֹ וַנְתֵן לָהֶם.

10 נִשְׁאָר לוֹ זֶוּ אֶחָד, קָנָה לוֹ תַפְסִים, וְעָלָה וְהִשְׁלִיכֶם בְּאֶסֶם.

בָּאָה אִשְׁתּוֹ, אָמְרָה לְבָתוֹ: מַה הֵבִיא אָבִיךָ?

אָמְרָה לָהּ: כָּל מַה שְׁהִבִיא בְּאֶסֶם וְרִקְחִי אוֹתוֹ.

בָּאָה לְפָתַח אֵת דֶּלֶת הָאֶסֶם, רְאָתָה אֶסֶם מְלֵא תַפְסִים,

וְהֵן יוֹצְאוֹת בְּסֶדֶק הַדֶּלֶת וְאִין תְּדַלֵּת וְנִפְתַּח מִרְבֵּ תַפְסִים.

15 הַלָּקַח בָּתוֹ לְבֵית הַמְּדֻרָשׁ, אָמְרָה לוֹ: בּוֹא וְרֵאָה מַה עָשָׂה לְךָ אוֹהֲבֶיךָ!

אָמַר לָהּ: הַעֲבוּדְהוּ הָרִי הֵן הִקְדַּשׁ עֲלֵיהָ, וְאִין לְךָ בְּהֵן אֵלָא בְּאֶחָד מִעַנְי יִשְׂרָאֵל.

אלעזר איש בירתא

יפה זילכה

הקדמה – רקע

הסיפור שלפנינו עוסק בר' אלעזר איש בירתא, תנא בדור השלישי, שהיה תלמידו של ר' יהושע וזכרו של ר' עקיבא. הסיפור מתאר את דמותו של ר' אלעזר כסמל ומופת של מצוות צדקה. הסיפור מחולק לכמה אפיוזות:

האקספוזיציה – מנהגו של ר' אלעזר לתת "כל מה שאצלו" לצדקה (ש"ו 1-2).

אלעזר מכריח את גבאי הצדקה לתת ליתום וליתומה את הנדוניה של בתו (ש"ו 9-3).

אליעזר קונה חזטים בזוו שנתר ומביאן לביתו (ש"ו 10).

השיחה בין אשתו של אלעזר לבתו (ש"ו 11-12).

הנס שאירע בביתו של אלעזר (ש"ו 13-14).

השיחה בין הבת לאביה בבית המדרש (ש"ו 15-16).

לאורה לפנינו עוד סיפור העוסק בחשיבות מצוות הצדקה ובשכר הטוב המצפה לנותניה, אולם כבר במשפט הפתיחה רומז המספר על הבעייתיות במתן הצדקה של אלעזר, באמצעות דמותם של גבאי הצדקה ה"בורחים ממנו".

בסיפורי מעשי תכמים, בדרך כלל, מתאר הסיפור סיטואציה אנושית שבה חכם מסוים מקיים הלכה מסוימת. דרכו של החכם בקיום ההלכה היא הנושא של הסיפור וביסורה קיים בדרך כלל מתת פנימי בין ההלכה המגוסחת כחוק יבש, לבין הפירוש האנושי והאישי שנותן לה החכם המקיים אותה. משום כך, כדי להבין לעומק את הסיטואציה המתוארת בסיפור, יש להבין את הדימויים והעיונים ההלכתיים העומדים ברקע הסיפור.

גבאי הצדקה הם גבאים הממונים על הצדקה לגבותה ולחלקה לעניים. הרמב"ם מתאר את תפקידם של גבאי הצדקה במילים הבאות: "כל עיר שיש בה ישראל, חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים, שהיו מחזרים על העם מערב שבת לערב שבת והיו לוקחים מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו והם מחלקים המעות מערב שבת לערב שבת ונותנים לכל עני ועני מזונות המספקים לו לשבעה ימים".¹ בין שאר התפקידים של גבאי הצדקה

1 הלכות מתנות עניים פ"ט ה"א.

היה גם לראוי להשיא בנות עניות, והשיבות מיוחדת היתה למתן צדקה לנישואי יתום ויתומה.² אם כן, גבאי הצדקה היו צריכים לתור על הפתחים, לגבות ולקחת מכל אחד ואחד – לעומת זאת, בסיפור שלנו עושים הגבאים את הפעולה ההפוכה: הם בורחים מאלעזר. המספר נותן מיד את ההסבר למעשה החרגי: "לפי שכל מה שהיה אצלו היה נותן להם" (ש"ו 2).³ כאן למעשה, מעלה המספר באקספוזיציה של הסיפור את הבעיה המרכזית שאיתה הוא יתמודד בהמשך: מצוות הצדקה של ר' אלעזר אינה נעשית כראוי הן מבחינתו של הנותן והן מבחינתו של המקבל. מבחינתו של הנותן, יש הלכה מפורשת ש"המכובז לא יבזבו יותר מחומש"⁴ – ההסבר הניתן לכך הוא שאסור לאדם לתת צדקה יותר מתומש וכושו כדי שהוא עצמו לא יצטרך לבריות; ואלעזר, בניגוד להלכה, היה נוהג לתת "כל מה שהיה אצלו".⁵ גם מבחינתם של גבאי הצדקה יש הלכה ברורה כיצד יש לנהוג באנשים כר' אלעזר. הגמרא נוקטת בלשון חריפה כלפי גבאי הצדקה הלוחצים את מי שאין לו לתת ואומרת שעתידי הקבי"ה להיפרע מהם.⁶ כלומר, גם לגבאי הצדקה אסור לגבות צדקה מאלעזר, והם אפילו צפויים להיענש על כך – ומכאן מובנת בריחתם של גבאי הצדקה מפניו. כלומר, כבר בפתיחת הסיפור אנו עומדים על המתת שכינ מנהגו החרגי של אלעזר, ובין גבאי הצדקה המייצגים את הסדר הדתי החברתי והמוטרי הנכון של גביית הצדקה.

האקספוזיציה של הסיפור מתארת הרגל קבוע, שיגרה מתמשכת, שחזרה על עצמה במשך זמן בלתי מוגדר: "כאשר היו רואים אותו היו בורחים... כל מה שאצלו היה נותן" (ש"ו 1-2). לאחר תיאור ההרגל באה הקטיעה של "יום אחד", האירוע החד-פעמי השובר את ההרגל והשיגרה ומסמן את תחילת עלילת הסיפור. אולם, כשאנו מנסים למצוא את השינוי שחל באותו היום האחר, אנו נוכחים לראות שלמעשה לא חל שום שינוי במנהגיו ובמעשיו של אלעזר. המספר מדגיש זאת אף בחזרה הלשונית המדויקת על הפעולות המסמנות את ההרגל שבאקספוזיציה: "ראוהו גבאי צדקה... ברחו ממנו לקח כל שהיה אתו ונתן להם" (ש"ו 4, 9).

2 כתובות נ ע"א.

3 בכמה כתבי יד (אוקספורד 366, לונדון 400.8, מינכן 119), מופיע הביטוי "כל דהבא נקיט" במקום "כל דהבא גבי", כלומר "כל שהיה אצלו" היה נותן להם, במקום "כל מה שהיה אצלו" היה נותן להם. ניסוח זה נשמע מתן יורה, אולם נראה שהוא אינו משמעותי בסיטואציה המתוארת בסיפור, כאשר ר' אלעזר נתן את כל הנדוניה שהיתה בידו לצדקה. לעניות דעתי נראה כי דווקא הניסוח הקיצוני יותר מתאים יותר לרוח הסיפור ולהקשרו (כפי שיוסבר להלן).

4 כתובות סו ע"ב.

5 האחרונים דנו, כיצד אלעזר לא נהג לפי תקנת אושה האומרת שאל יבזבו יותר מחומש לצדקה, ועיין כתובות נ ע"א, וכן ערכין כח ע"א. והיו שאמרו שחומש הוא שיעור החיוב במצוה, אבל מנהג הסידים הוא להוסיף יותר, או שאין תקנה זו לדעת הכל, או שייחכן שמעשה זה נעשה לפני תקנת אושה. ועיין במסכת תענית כד ע"א, מהדרות ע' שטיינלך, עינים. לעניות דעתי ניתן למצוא הסבר נוסף למנהגו של אלעזר, ואנטה להציג אותו בהמשך.

6 כבא בתרא ח ע"ב.

ואולי בנקודה זו המספר רוצה להתמקד ולרמז לנו מבין לשיטין שמנהגו הרגיל של ר' אלעזר גם באותו היום האחד הוא בעצם הנושא האמיתי של הסיפור.

באותו יום הלך אלעזר לשוק לקנות נדוניה לבתו. אלעזר אינו מתואר כאיש עשיר (הוא מפור כל כספו לצדקה ובסוף הסיפור אף מגדיר את בתו כאחת מעניי ישראל), ובוודאי הכסף לנדוניה נאסף בביתו פרוטה לפרוטה. אולם ר' אלעזר לא היסס לתת את כל הנדוניה לגבאי הצדקה העוסקים בהשאאת יתום ויתומה. על רקע העיצוב התמציתי והחסכוני של סיפור האגדה, מודגש כפליים התיאור המפורט והארוך של המפגש והמשא והמתן שאלעזר ערך עם גבאי הצדקה (שבע שורות מתוך שש עשרה שבסיפור). הפגישה מתוארת בהדרגתיות הממחישה את נחרצותו של אלעזר לתת את הצדקה. הוא "הולך", ובהמשך, כשהגבאים מנסים להתחמק ממנו, הוא "רץ אחריהם", מדבר איתם פעמיים בתקיפות ובלשון שברעה – "משביע אני אתכם" ו"העבודה" – ומשכנע אותם בטיעון הגיוני שיש לו ביסוס הלכתי ומוסרי: היתום והיתומה "קודמים לבתו" שכן אין מי שידאג להם, בניגוד לבתו שיש לה אב שידאג לה. המערכה הזאת מסתיימת בדיוק כשם שמסתיימת האקספוזיציה: "לקח כל מה שהיה אתו ונתן להם". אלעזר לא שינה ממנהגו וגבאי הצדקה נכנעו להפצרותיו.

אילו הסיפור היה מסתיים בנקודה זו, ניתן היה לראותו כסיפור מופת (אקסמפלום) שבו אלעזר לא שינה ממנהגו לתת "כל מה שהיה אצלו" אפילו כאשר מדובר בנדוניה של בתו. אולם דווקא בנקודה זו המספר מעוניין לבחון את נתינת הצדקה מזווית נוספת, ואכן, במערכה הבאה עובר המספר לתיאור המתרחש בביתו של אלעזר. תפאורת השוק מוחלפת בתפאורת הבית והאסם, והדורשיה בין אלעזר והגבאים מוחלף כדורשיה בין אשתו לבתו. המספר, והקוראים בעקבותיו, סקרנים לדעת מה קורה בתוך ביתו של אלעזר לאחר שהוא שב מהשוק עם קומץ חיטים במקום נדוניה.

לצורך זה בונה המספר את הסיטואציה בבית כבבואה והשלכה של מעשהו של אלעזר בשוק, כאשר התמונה בבית מתוארת כאנטי־תיזה לתמונה שבשוק. ההנגדה בין שתי הסיטואציות באה לידי ביטוי בכמה אופנים, כפי שאראה להלן.

א. חסרונו של דורשיה

לשווא נחפש את הדורשיה המנחם שטטבע הדברים היה צריך להתנהל בין האב שחזר בידים וריקות, לבין הבת שציפתה לנדוניה שלה. גם בין אלעזר לאשתו לא התנהלה שום שיחה ישירה, והמידע מועבר כאופן עקיף, כשהאם שואלת את הבת "מה הביא אביך?". למעשה, בבית לא מתנהלת שום שיחה בין אלעזר לאשר בני הבית. השיחה היחידה שלו עם בתו, קצרה ונוקבת (שורה 16), ומתרחשת בסיום הסיפור בבית המדרש. שתיקתו של אלעזר בביתו זועקת בעיקר בהשוואה לדורשיה הארוך שהוא מנהל עם גבאי הצדקה בסצנה הקודמת.

ב. פסיביות

האקטיביות, התקיפות והריצה אחר גבאי הצדקה, בסצנה הקודמת, הופכת בבית לבריחה. אלעזר עולה לאסם ומשם יוצא לבית המדרש, תוך התכחשות מוחלטת למה שקורה כעת בתוך ביתו פגימה שמן הסתם שם בתו העומדת להינשא ואין לה נדוניה.

ג. "נתן" – "השליך" – "זרקתי"

לאורך הסיפור משתמש המספר בפעלים שונים המתארים, לכאורה, אותה הפעולה, אולם מאחורי הפעלים הנראים כמילים נרדפות, מסתתרים הכרלים משמעותיים ביותר מצדו של האדם הפועל אותם. בחלק הראשון של הסיפור מוזכרת פעמיים ה"נתינה" של אלעזר: הוא נתן לצדקה כל מה שהיה אצלו. לעומת זאת את מעט החיטים שהביא כוון "השליכם" באסם. השימוש במילה "השליך" בניגוד ל"נתן" מורה על פעולה שנעשית מתוך זלזול, פעולה שחסרה בה ההתייחסות הנפשית החיונית ותחושת קיום המצווה שבנתינה. אותה תחושת זלזול לא נעלמת מעיני הבת המשתמשת בשיחה עם אמה באותה מטבע לשונית המביעה גם את היחס שלה לגבי מה שהאב הביא: "כל מה שהביא באסם זרקתי אותו".

ד. "כל מה" כמוטיב חוזר

הבת אומרת "כל מה שהביא". הבת משתמשת באותו ביטוי שהמספר השתמש בשיח הסצנות הקודמות. אלעזר היה נוהג לתת לגבאי הצדקה "כל מה" שהיה אצלו, וכך גם ליתום וליתומה הוא נתן "כל מה" שהיה איתו – וגם כעת הוא נתן לבתו "כל מה שהביא". אלא שה"כל מה" הזה מסתכם בחיטים שקנה בזו, במקום כל הנדוניה שהיה אמור לקנות לבתו. נראה כי לביטוי "כל מה שהביא", הנאמר מפי הבת, מתלווה נימה אירונית, ואולי אף כעס כבד.

ה. יתום ויתומה – בתי

במרכזן של שתי התמונות המעומתות בסיפור ניצבים היתום והיתומה, מול בתו של אלעזר. הכרזתו של אלעזר "הן קודמים לבתי", יסודה בחשיבה הלכתית, אולם היא ניתנת כעת להבנה גם במשמעות שהיא מעבר להגדרות אובייקטיביות והלכתיות. במישור האנושי, מבעד לשתיקות ולשיחות המקוטעות נשמעת הנימה האישית והרגשית של הבת המבינה שיש בעולמה של אביה כאלה הקודמים לה. לסיכום נוכל לומר כי באמצעות העיצוב הספרותי, המעמיד את הסצנה של מתן הצדקה ליתום וליתומה כמנגודת לסצנה שבבית, משמיע לנו המספר את קולו הסמוי מבעד לעלילה החיצונית הממשיכה לזרום.

הסצנה הבאה מתארת את שאירע כאשר קומץ החיטים הפך להיות "אסם מלא חיטים", עד כדי כך שהן "יוצאות בסדק הדלת ואין הדלת נפתחת מרוב חיטים". לפנינו תיאור נרחב ומפורט המחאר בלשון פלאית את עוצמת השפע שנתברכו בו בני הבית.

למול פני השפע שוכ מתעמתות לפנינו שתי הרמויות המרכזיות שבסיפור, שהן אלעזר ובתו: כל אחת מהרמויות מפרשת באופן שונה את הסימן השמימי שניתן לה. נראה כי ההתייחסויות השונות אל האוצר שהגיע משמים הן המפתח להבנת המניעים והמעשים שנעשו לאורך הסיפור, והמפתח להבנת משמעותו של הסיפור כולו.

הבת רואה בשפע גמול ושכר על מעשי הצדקה של אביה ואומרת לו "בא ותראה מה עשה לך אוהבך". לעומתה, עמדתו של אלעזר כלפי האוצר החיטים משמשת אבן בוחן נוספת המחודדת ביתר שאת את מידת החסידות של אלעזר. ואכן, אלעזר כלל אינו מהסס ונשאר עקיב ונאמן לאותה מידה שהיתה בו בתחילת הסיפור. כשהוא שומע על האסם שהתמלא חיטים, הוא אומר לבתו "הרי הן הקדש עליך". לפנינו הניסוח ההלכתי שבאמירתו האדם מקדיש דבר מה ואוסר על האחרים להשתמש בו. אלעזר מקדיש את כל החיטה לצדקה, אוסר על בתו ליהנות משכרה ומותר לה רק חלק, כמו שהותר לשאר עניי ישראל. מבחינתו של אלעזר קיים פירוש אחר לתיאור האסם המלא חיטים. דלת האסם אינה נפתחת לפני אשתו ("באה לפתוח את הדלת ואין הדלת נפתחת") משום שהחיטים אינם מיועדות לה ולבני ביתה. החיטים היוצאות בסדק הדלת, "בצינורא דדשא", מסמלות את הניסיון (כמו ה"צינורא דדשא" בסיפור הצדקה של מר עוקבא⁷), שיותר משהיה בו ניסיון לאלעזר, היה בו כדי להבהיר בצורה חד-משמעית את השקפת עולמו של אלעזר.

מבחינתו של אלעזר, האסם המלא בחיטים אינו שכר מצוות צדקה, והסיפור שלפנינו אינו עוד סיפור המספר על שכרו של עושה הצדקה. ה"אני מאמין" של אלעזר שהוא המפתח להבנת התנהגותו ומעשיו בסיפור שלפנינו, נוסח על ידיו במסכת אבות: "ר' אלעזר איש ברתותא אומר: תן לו משלו שאתה ושלך שלו"⁸. כלומר, יש לתת צדקה או להוציא ממון לדבר מצווה מתוך הכרה שכל מה שהנותן, לא משלו הוא נותן אלא משל הקב"ה; שכל מה שיש לו לנותן קיבל מהקב"ה. אלעזר לא שינה את תפיסת עולמו גם כאשר היה מדובר בבתו שלו וגם כאשר קיבל שכר משמים. תחושת השייכות והקנין של אב על בתו, או של אדם על ממונו, היתה זרה לאלעזר. הוא ראה בכל דבר פיקדון מאת הקב"ה, ולכן לא היה קשה לו לתת את כל ממונו לגבאי הצדקה, להקדיש את כל החיטים שבאסם מתוך ידיעה שגם שכר זה אינו שלו, וכן לא היה קשה לו להשוות את בתו ל"אחור מעניי ישראל" (שו" 16).

7 מוטיב ה"פתח", פתח הדלת (כמו פתח האסם), כמקום שנעשים בו נסיונות לגיבורי הסיפור, מופיע גם בסיפורי חז"ל אחרים. ראת למשל הסיפור על בתו של ר' עקיבא כשבת קטו ע"ב (לעיל, עמ' 14), והסיפור על מלימו בקירושין פא ע"א.

8 אבות פ"ג מ"ז.

מכאן מובן גם מדוע מוטיב ה"כל", החוזר על עצמו מספר פעמים בסיפור, הוא מוטיב כל כך מרכזי בהבנת דרכו של ר' אלעזר. צריך להקדיש את הכל, לתת את הכל לצדקה, שאם לא כן, האדם מודה שהחלק שלא הקדיש ולא נתן – שייך לו.

כך ברור גם מדוע אלעזר לא יכול היה לתת "רק" חמישית מכספו לצדקה כפי שמחייבת ההלכה. ההלכה, המעוגנת במציאות, דואגת לסדר החברתי הרצוי, אולם מידת החסידות של אלעזר היתה מעבר לכך.

בסיים הסיפור גרם אלעזר שגם החלק שכתו תקבל לנדוניה יגיע אליה מכסף שאינו כבעלותו של אביה, אלא כחלק שמקבלים העניים מן ההקדש.

פעמיים במהלך הסיפור הרחיק האב מבתו את הנדוניה המצופה: פעם ראשונה כאשר הלך לקנות לה נדוניה ותור עם קומץ חיטים, ופעם שנייה כאשר לא נתן לה להנות ממה שהיה, לפי הבנתה, השכר והפיצוי שקיבל אביה על מעשיו הטובים. (ואולי מוסר ההשכל שרצה האב ללמד לבתו בשני המקרים, הוא הנדוניה האמיחית שקיבלה הבת מאביה.)

הפגשת האב והבת לנוכח האוצר שבא משמים, מעמתת ומחדדת את ההבדל שבין ההבנה האנושית הרגילה את המציאות ואת הגס, את המצווה ואת השכר, המיוצגת באמצעות הבת, לבין הבנתו של אלעזר הקורא אותה פיסת מציאות ואותם ממשמים, ומפרש אותם בדרך שונה לגמרי.

בעולמם של הבת והאב ובאי הצדקה יש משמעות לגודל הצדקה שאדם נותן, יש משמעות לנדוניה שלימה מול קומץ של חיטים, ויש משמעות לשכר גדול שאדם זכה בו משמים, אך אלעזר נמצא במציאות שונה לחלוטין, במציאות האומרת "חן לו משלו שאתה ושלך שלו".

דרכי עיצוב

ראינו, אפוא כי הסיפור שלפנינו נע בשני רבדים, כאשר ברובד האחד מתוארת עלילתו של אלעזר, וברובד השני אנו פוגשים בעלילתן של אם ובתה הנאבקות בקשיי היום יום, ובזוויות הפרוזהיות של החיים, המתנהלות בבית ולא בבית המדרש. מרירותן, שהיא אולי גם קולו הסמוי של המספר, מוסויות היטב באמצעות העיצוב הספרותי של הסיפור, שבא לידי ביטוי בכמה אופנים.

א. סצנות מנוגדות

העיצוב הספרותי הקוטבי המנגד את הסצנה של הפגישה עם גבאי הצדקה, למול הסצנה המתרחשת בבית, מנסה לבחון את מעשיו של אלעזר משתי נקודות מבט שונות (כפי שפורט לעיל).

ב. האב – הבת – האוהב

המילים "בתו", "בתי", "אביך" ו"אוהבך", משמשות ציר מרכזי שבאמצעותו באות לידי ביטוי התנודות במערכת היחסים בין גיבורי הסיפור.

בתחילת הסיפור הולך אלעזר לקנות גדוניה לבתו.

לאחר מכן, כשאלעזר פוגש את גבאי הצדקה שעסקו בנישואי יתום והיתומה, הוא מגיע למסקנה שהם "קורמים לבתי". יש אירוניה רבה במשפט זה, שכן ליחום וליתומה אין הורים שידאגו להם ולבתו של אלעזר יש אב, אולם הוא אינו נותן לה את המגיע לה. ולמעשה, אם בתחילת הסיפור ניתנת צדקה לנישואי יתום ויתומה הרי בסיום הסיפור צריכה להינתן צדקה נוספת לנישואי בתו שלו.

בהמשך הסיפור האם שואלת "מה הביא אביך", ובתשובתה של הבת יש התכחשות למעשהו של האב והיא עונה "כל מה שהביא באסם ורקתי אותו". הבת חוזרת בתשובתה על הניסוח של שאלת האם ומשמיטה את המילה "אבי". הבת אומרת בלשון סתמית – "כל מה שהביא" – ואינה מציינת מי הביא. אפילו מבחינה תחבירית חסרון המילה "אבי" יוצר קטיעה ברצף התחבירי, ומעין חלל משמעותי מאד באמצע המשפט.

הפגישה הראשונה והשיחה היחידה שהתנהלה בין האב לבתו, התרחשה בבית המדרש ולא בבית; הבת פונה לאביה ואומרת "בא וראה מה עשה לך אוהבך (הקב"ה)".

למול האווירה המאופקת וההתכחשות הרגשית והמעשית לבני המשפחה, בולט במיוחד הניגוד שבביטוי "אוהבך". כאילו רוצה הבת לומר לאביה בנימת תוכחה מוסתרת, שיש רק מקור אחד שאתה מפנה אליו את כל אהבתך והוא אוהב אותך.

גם בשלב זה, בסיום הסיפור, לא נוצרת שום שיחה אינטימית ואנושית בין האב לבתו. מתוך עולמו שבבית המדרש עונה האב לבת במטבעות לשוניות מתחום ההלכה. הוא מזהיר אותה בלשון שבועה תקיפה – "העבודה" – ואחר כך ממשיך בביטוי ההלכתי המורה על הכרזתו על אוצר החיטה כהקדש: "הרי הן הקדש עליך". כאן קוטע האב כאחת את התקווה שהיתה לבתו למראה המתנה שקיבלו משמים, ואוסר עליה ליהנות ממנה. בסיום הוא מגדיר את מצבה של בתו בלשון הלכתית קרה עניינית ויבשה, כ"אחד מעניי ישראל".

ג. דמות הגיבור

בדרך כלל, בסיפורי מעשי חכמים, הגיבור עובר אירוע מסוים שבעקבותיו נוצר אצלו תהליך של השתנות, או הבנה חדשה, והיא הנושא המרכזי של הסיפור. ייחורו של הסיפור שלפנינו הוא דווקא ביציבותו של אלעזר ודבקותו בדרך, למרות שהקב"ה מעמידו בניסיון של נישואי בתו ובניסיון של אסם מלא חיטים. דבקותו של אלעזר בדרך פותחת לנו צוהר להבנת גדולתו ומידת החסידות שבו, אולם בד בבד טורח המספר להראות לנו שתוסר נבנותו להתפטר מעמדת אותו עם גבאי הצדקה מחד, ועם אשתו ובתו מאידך.

ד. דמויות משנה

כל דמויות המשנה – גבאי הצדקה, אשתו של אלעזר ובתו – מייצגות את התפיסה האנושית הרגילה של מתן צדקה בגבולות מסוימים ושל דאגה לצורכי הבית והחובה של האב להשיא את בתו. דמויות המשנה עוזרות להבליש על דרך הניגוד את גודל אישיותו של אלעזר, ומצד שני מבטאות את המחאה החברתית והמוסרית העולה מררכו של אלעזר.

ה. הקשרו של הסיפור

אמצעי ספרותי נוסף – בעל משמעות – הוא הקשר ושל הסיפור לסוגיה התלמודית שהוא משובץ בה. אחת התופעות המרתקות בעיון בסיפורי מעשי חכמים היא העובדה שמצד אחד יש לנו סיפור העומד בפני עצמו, סיפור שיש לו התחלה, אמצע וסוף, ומצד שני הסיפור משובץ בתוך דיון הלכתי, או מדרשי, הנערך בבית המדרש. יחסי הגומלין שבין הסיפור להקשרו משמעותיים הם מאד ולכן, כדי לעמוד היטב על אופיו ומגמתו של הסיפור יש לבדוק אותו בהקשר לסוגייה שהמספר בחר להביא אותו.

הסיפור שלפנינו בא בתלמוד הבבלי, במסכת תענית, כד ע"א, בהמשך לסידרת סיפורים העוסקים בהורדת גשמים. נערכת שם השוואה בין אופיים של חכמי ארץ ישראל לבין אופיים של חכמי בבל, ונשאלת השאלה מה בין "תקיפי" ארץ ישראל ל"חסידים" בבל; והתלמוד מביא סידרת סיפורים המתארים את צניעותם ועוצמתם של תקיפי ארץ ישראל מול חסידי בבל. במסגרת זו בא גם הסיפור שאנו עוסקים בו, כאשר לפני סיפורנו התלמוד מביא סיפורים על ר' יוסי דמן יוקרת שנהג בצדיקות וחסידות יתירה ומתוך כך לא חס על בנו ובתו.⁹ מיד לאחר מכן מופיע הסיפור שלפנינו, שגם מתוכו עולה בעיה דומה, כשחסידותו הרבה של אלעזר במצוות הצדקה כלפי כל יתום ויתומה פגעה בבתו שלו.

סיכום

נוכל לומר כי לפנינו סיפור על אחד מ"תקיפי" ארץ ישראל, אלעזר איש בירתא, שקיים במסורות גפש את מצוות הצדקה בהתאם למידת חסידותו האומרת "תן לו משלו שאתה ושלך שלו". מבעד לשיטין המספר חושף בפנינו גם את הפן השני של מעשי הצדקה הגדולים ודרכו הבלתי מתפשרת של חסיד בעבודת ה',

באמצעות העיצוב הספרותי ומיקום הסיפור בתלמוד, נרמזת לנו בעקיפין עמדתו של העורך הנעה בין תיאור חסידותו המופלגת של אלעזר, לבין החזירה לעולמה של בתו המשלמת מחיר אישי על כך.

⁹ עיון נרחב בסיפורים על ר' יוסי מן יוקרת והקשרם ראה מנחם כ"ץ ישראל רחנטון, "תאנה הרציאי פירותיך, סיפורי ר' יוסי מן יוקרת", דרך אגדה ג (תש"ס), עמ' 161-177. נראה לי כי מסקנותיהם דובר מקומו של החקשר בהבנת הסיפור תקפות גם בסיפור שלנו.

בתווך, בגבול שבין מידת החקירות של אלעזר, שאינה יודעת פשרות, לבין הריאליה של אם ובתה הנאבקות על הנדוניה, תופר המספר את תהיותיו, ומזמין אותנו, הקוראים, להצטרף אליו.

5. השיכור ובניו (ויקרא רבה, פרשה יב א) – התרגום מארמית בספרות אגדה א' (תשס"ב), עמ' 18-20, מובא גם המקור בארמית, וגם ספרות נבחרת.

- 1 אָמַר רַבִּי אֶתָּא:
מַעֲשֵׂה בְּאָדָם אֶחָד שֶׁהָיָה מוֹכֵר כָּל כְּלָי בֵּיתוֹ וְשׁוֹתֵה בְּהֵן יוֹן,
קוֹרוֹת בֵּיתוֹ וְשׁוֹתֵה בְּהֵן יוֹן.
וְהָיוּ בָנָיו מְלִינִים וְאוֹמְרִים:
5 אֵין אֲכִינוּ הַזֶּקֶן הַזֶּה יוֹצֵא מִן הָעוֹלָם וְאִינוּ מְשָׁאֵר לָנוּ לְאַחַר מוֹתוֹ כְּלוּם.
מַה נַּעֲשֶׂה לוֹ?
בּוֹאוּ וְנִשְׁקָנוּ, וְנִשְׁכְּרוּנוּ, וְנִשְׁאַנוּ, וְנִוְצִיאֵנוּ, וְנֵאמַר שֶׁהוּא מֵת,
וְנִשְׁכִּיבוּ בַתּוֹךְ מִשְׁכְּבוֹ.
עֲשׂוּ בֵן.
10 לְקַחְהוּ, וְהִשְׁקֵהוּ וְשִׁכְרוּהוּ, וְהוֹצִיאֵהוּ, וְנִתְגַּדְהוּ בְּבֵית עֵלְמִין אֶתְד.
עָבְרוּ מוֹכְרֵי יוֹן בְּשַׁעַר בֵּית עֵלְמִין,
שָׁמְעוּ [שְׂגוּבִים] אֲנִנְרִיא בְּעִיר,
אָמְרוּ: בּוֹאוּ וְנִפְרֹק נֵאדוֹת אֱלֹהֵי בְּקָבֵר זֶה וְנִבְרַח.
עֲשׂוּ בֵן.
15 פְּרָקוּ מִטַּעַנָם בַּתּוֹךְ בֵּית הָעֵלְמִין וְהִלְכוּ לְרֵאוֹת מַה קוֹל בְּעִיר.
וְהָיָה אוֹתוֹ אִישׁ שֵׁם, רָאוּ אוֹתוֹ, סָכְרוּ שֶׁהוּא מֵת.
בְּשַׁחַתְעוּרֵר מִשְׁנֵתוֹ, רָאָה נֶאֱד נִתּוֹן לְמַעַלָה מִרְאֵשׁוֹ,
הִתִּיר אוֹתוֹ וְנִתְגַּד בְּפִיו, הִתְחִיל שׁוֹתֵה.
בֵּינוֹן שְׁרָה הִתְחִיל מְזַמֵּר.
20 לְאַחַר שְׁלֹשָׁה יָמִים אָמְרוּ בָנָיו: וְכִי אֵין אָנוּ הוֹלְכִים וְרוֹאִים מַה אֲכִינוּ עוֹשֶׂה,
הָאֵם הוּא חַי אוֹ מֵת?
בָּאוּ וּמְצִאוּהוּ וְהָיָה נֶאֱד נִתּוֹן בְּפִיו, וְהוּא יוֹשֵׁב שׁוֹתֵה.
אָמְרוּ לוֹ: אַף כָּאֵן בֵּין הַמְּתִים לֹא עֲנֹכָךְ בּוֹדְאָךְ, הָאֵם בֵּין הַחַיִּים יַעֲזוּבְךָ?
הוֹאִיל וּמֵן הַשָּׁמַיִם נִתְגַּד לְךָ [בֵּין לְשִׁחֻת] אֵין אָנוּ יוֹדְעִים מַה נַּעֲשֶׂה לְךָ.
25 בּוֹאוּ וְנִכְנִיסְנוּ [הַבֵּיתָה] וְנִתְקַנְנוּ וְנַעֲשֶׂה לוֹ קַטְסָטְסִים.
עֲשׂוּ לוֹ תְּקֵנָה: כָּל אֶחָד וְאֶחָד יִהְיֶה מְשַׁקֵּה אוֹתוֹ יוֹמוֹ.